

Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський

На території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря і в наш час можна знайти доволі скромно оформлену могилу – місце поховання архієпископа Варлаама Денисова, останні роки життя якого були пов'язані з нашим краєм: кілька років він присвятив керуванню Чернігівською єпархією, очоливши її після трагічної смерті свого відомого попередника – архієпископа Філарета Гумілевського. Порівняно невеликий період часу, що його провів Варлаам Денисов як правлячий архієрей на Чернігівщині (1867–1871 рр.), був позначений плідними заходами з боку владики, і саме тому, вивчаючи історію Чернігівської єпархії другої половини ХІХ ст., не можна обійти увагою цю неординарну особистість та її результативну діяльність.

Народився Василь Порфирівич Денисов (саме так звали майбутнього преосвященного в миру) 3 квітня 1804 р. у Новгородській губернії у родині диякона. Після здобуття духовної освіти (В. Денисов закінчив семінарію у Новгороді), а згодом і прийняття чернечого постригу, тривалий час він працює в різних духовних навчальних закладах: Новгородській, Олонецькій, В'ятській та Іркутській семінаріях (у двох останніх Варлаам Денисов обіймав посади ректора). Зауважимо, що серед рукописів фундаментальної бібліотеки Чернігівської семінарії (куди увійшла і власна бібліотека Варлаама Денисова¹), свого часу зберігалися кілька лекцій, що були написані майбутнім Чернігівським преосвященим в означений період викладацької діяльності. Це – “Рассуждение о воскресении мертвых”, написане 1826 р. в час, коли Денисов був лектором Новгородської семінарії, “Записки по классу философских наук, читанные архим[андритом] Варлаамом в Вятской духовной семинарии в 1834–1838 г.” та “Записки по классу Богословских наук, читанные ректором и профессором Богословия, архимандритом Варлаамом в Вятской и Иркутской семинариях в 1838–1843 г.”² Цікавим є той факт, що сам Варлаам Денисов займався викладанням різних навчальних дисциплін і обіймав вказані вище посади, не маючи вищої богословської освіти: духовної академії він не закінчував. Тим не менш це не завадило ані його духовно-просвітницькій, ані науково-дослідницькій діяльності. В “Енциклопедичному словнику” Денисов названий духовним письменником³. Його власні твори і дослідження неодноразово публікувалися. Так, ще у 1850 р. Денисов видає у Санкт-Петербурзі свої “Беседы и слова”⁴. З'являються і його дослідження, присвячені історії Кирило-Білозерської обителі, що

*Варлаам Денисов –
архієпископ Чернігівський*

було зовсім не випадковим: свого часу Варлаам Денисов призначався настоятелем різних монастирів (зокрема Кирило-Білозерського та Новгородського Юр'єва); в роки перебування у Білозерській обителі він бере участь в роботі з опису монастирської бібліотеки та архіву. Згодом виходять статті “О Пребывании патриарха Никона в заточении в Ферапонтовом и Кирилловом монастырях”, “Историко-археологическое описание древностей и редких вещей, находящихся в Кирилло-Белозерском монастыре”, “Обозрение рукописей собственной библиотеки препод[обного] Кирилла Белозерского”⁵. Твори Денисова публікувалися і в роки його архіпастирського служіння (зокрема кілька статей в журналі “Домашняя беседа” тощо).

У 1860 р. відбувається архієрейська хіротонія Варлаама Денисова на єпископа Єкатеринбурзького, вікарія Пермської єпархії, а вже через два роки (у 1862 р.) він отримує самостійну кафедру – стає єпископом Оренбурзьким та Уральським. Нарешті, 9 листопада 1866 р. владику було призначено на Чернігівську кафедру⁶, якою йому судилося керувати протягом кількох років (з 31 березня 1868 вже в сані архієпископа).

Звертає на себе увагу той факт, що час, на який значною мірою припадає єпископське служіння Варлаама Денисова – 60–70-ті рр. XIX ст. – був особливим для всієї Російської імперії. То була епоха перетворень, які, як відомо, охопили різні сфери суспільного життя, зокрема і життя церковне. Свій посильний внесок у вдосконалення останнього, принаймні, у межах доручених його керуванню єпархій, зробив і сам владику: його діяльність ознаменувалася низкою заходів, що відповідали важливим змінам епохи реформ, і чернігівський період його служіння не був у цьому відношенні винятком. Деяким аспектам діяльності Варлаама Денисова на Чернігівській кафедрі доцільно приділити увагу.

У першу чергу слід зупинитися на заходах, проведених Варлаамом Денисовим як дуже суворим та вимогливим адміністратором, який чимало зробив для боротьби з різного роду негараздами, які існували в релігійно-церковному середовищі Чернігівщини. В роки керування єпархією попередника владики простежується неабиякий розвиток певних негативних явищ у консисторії, монастирях та ін. Залишала бажати кращого і поведінка окремих представників оточення Філарета Гумілевського. Доволі м'який характер, довірливість, а також постійна напружена наукова праця останнього не давали йому, гідному ініціатору багатьох корисних перетворень, змоги покласти край подібним недолікам у церковному житті і навіть навести лад у власному оточенні (хоча кроки в цьому напрямку таки робилися). Такий стан речей навіть дав підставу одному із сучасників Філарета Гумілевського, характеризуючи преосвященного, висловити наступну думку: “Хороший... владыка, очень; да народ-то возле него плохой”⁷.

На відміну від попередника Варлааму Денисову були притаманні інші внутрішні якості. Дослідник адміністраторської діяльності преосвященного М. Лісовський характеризує його як людину сильної волі та владного характеру – вимогливу, діловиту, здатну змусити боятися своїх підлеглих, чому сприяли хоча б суворі догани, що їх могли отримати за хибні дії навіть найбільш впливові особи: “уважение к закону, всецелое подчинение его требованиям было его [Варлаама Денисова – А.Ц.] неизменным правилом”⁸.

Спочатку новий преосвящений приділив увагу життю монастирів єпархії, результатом чого стало звільнення з посад кількох настоятелів, зокрема архімандрита Глухівської Петропавлівської обителі Леонтія, з ім'ям якого були пов'язані дуже неприємні події. Свого часу цей настоятель займався власним збагаченням, для чого навіть користувався послугами одягнених ним у чернечий одяг відставних солдат, яких (разом із необхідними “сборными книгами”) кілька разів відряджав для збору пожертв. Врешті-решт збирачів заарештувала поліція. Згодом відповідна справа була передана до консисторії, однак настоятель так і не був покараний⁹. Та за Варлаама Денисова спеціально створена

слідча комісія порушила вісімнадцять карних справ проти архімандрита Леонтія і після тривалої процедури згідно з указом Св.Синоду його було заслано до арештантського відділу Суздальського Спасо-Євфимієвого монастиря¹⁰.

Внаслідок тиску з боку єпархіального керівництва довелося залишити свої посади і настоятеля Домницького, Рихлівського та Батуринського Крупицького монастирів¹¹. Показовою у цьому відношенні є справа архімандрита Домницького монастиря Різдва Богородиці Пармена, в якій у черговий раз виявилася, можливо, вже надмірна суворість преосвященного Варлаама. Пармен Мягков належав до числа наближених до Філарета Гумілевського осіб: він був знайомий із владикою ще з часів його ректорства у Московській духовній академії. В роки перебування Філарета Гумілевського на Чернігівській кафедрі Пармен Мягков займав посаду економа архієрейського дому. Перебуваючи на цій посаді, він одночасно був настоятелем спочатку Глухівського Петропавлівського, а потім Домницького монастирів. Він був людиною простою, грубою, однак функції свої виконував добре, і кероване ним господарство архієрейського дому розвивалося зразково¹². Втім на момент приїзду нового архієрея архієрейський дім долав не кращі часи свого буття. Варлаам Денисов звільнив архімандрита з усіх посад: вже 18 березня 1867 р. той залишає посаду економа архієрейського дому¹³, а згодом перестає бути і домницьким настоятелем. Крім того, Пармен Мягков був притягнений до суду через нестачу воску на свічковому заводі архієрейського дому, однак Чернігівська кримінальна палата виправдала колишнього економа. Зазначимо, що свій життєвий шлях архімандрит Пармен завершив за межами Чернігівської єпархії – за власним бажанням був переведений до Донського архієрейського дому¹⁴.

Суворістю відзначалося й ставлення владики Варлаама до представників білого духовенства, якщо мова йшла про тих, чия провина була доведена; в той же час безвинних архієрей навіть намагався захистити. У питаннях щодо призначення на парафії він, як стверджує Лісовський, “преследовал идеальную справедливость”, вдаючись, якщо цього вимагала ситуація, до екзаменування кандидатів¹⁵.

З першого дня свого вступу в управління єпархією Варлаам Денисов щоденно отримував багато прохань про переміщення на інші парафії. Мотивація при цьому була різною, однак, як виявлялося, більшість прохачів ще не прослужили на своїх місцях двох-трьох, а деякі – й одного року¹⁶. Враховуючи, що часта зміна священників і членів причту не йшла на користь життю храмів та парафій, що допущення згаданих прохань без певного обмеження могло розвивати у середовищі духовенства небажані якості (користолюбство тощо) і, зрештою, що такі питання дуже обтяжували єпархіальне керівництво, Варлаам Денисов забороняє усім священно- та церковнослужителям єпархії, які не прослужили на останньому місці п'яти років, звертатися до нього з проханням про переміщення (втім, за певних обставин могли робитися винятки)¹⁷.

Згодом владики забороняє подавати на розгляд ще й прохання про повернення на колишні місця служіння, що були зайняті іншими особами (іноді вже протягом двох і більше років)¹⁸.

Не обійшов увагою Варлаам Денисов і іншої проблеми. Йдеться про звичай своєрідного “закріплення” згідно з архієрейськими резолюціями священницьких і причетницьких посад за доньками священно- та церковнослужителів. У Чернігівській єпархії ще за часів архієпископа Павла Подліпського¹⁹ було введено у звичай залишати парафію за донькою померлого священника: місце отримував той, хто одружувався із сиротою. Таким чином шлюби могли укладатися за розрахунком, а “закріплені” парафії – тривалий час – поки дівчина не досягла повноліття – залишатися вакантними. Ця тенденція, в якій виявлялася певна спадковість у духовному середовищі, була шкідливою не лише для церковного життя, але для держави, адже кількість вихованців духовних навчальних

закладів значно збільшилася, і багато з них могли залишитися не лише без відповідних посад, а й взагалі без якоїсь справи²⁰. Проте, потік клопотань не припинявся. Більш того, інколи йшлося про парафії, до яких прохачі не мали жодного відношення, про продовження терміну пошуку нареченого тощо. Нерідко до таких прохань приєднувалися і парафіяни. З цим звичаєм боровся ще Філарет Гумілевський, який вже на першому проханні вдови священника залишити парафію за її донькою та “пожаловать” сироті нареченого наклав недвозначну резолюцію: “архиерей не сват и приход не приданое”²¹.

Новий влади́ка не забарився із висловленням власного погляду на ситуацію, яка склалася: “Хотя попечение о вдовах и сиротах дух[овного] звания я считаю одною из важнейших моих обязанностей, – зазначав Варлаам Денисов у спеціальній пропозиції до Чернігівської консисторії, – но раздачу сиротам девицам священнических мест, в видах пристроения их и обеспечения семейств, к коим они принадлежат, нахожу делом, не говорю уже не каноническим, но и очень не полезным для Св. Церкви”²². Далі влади́ка звертав увагу на різні негативні наслідки, до яких призводила практика застосування цього звичаю, і, врешті-решт, пропонував наступний варіант вирішення проблеми: вдовам та сиротам священно- та церковнослужителів слід було клопотатися не про “закріплення” місць, а про призначення їм пенсій чи одноразової матеріальної допомоги з казни (відповідні кошти в той час надавалися урядом), якщо мали на це право, або грошових окладів з місцевого попечительства про бідних духовного стану, якщо дійсно мали у цьому потребу²³. Таким чином згаданий звичай в єпархії нарешті скасовується. Слід зазначити, що згодом відповідне розпорядження про його скасування було видане і Св. Синодом²⁴.

Із діяльністю Варлаама Денисова на чернігівській кафедрі пов’язані і структурні перетворення у консисторії. Чернігівська консисторія 1860-х рр. “не содействовала своему архипастырю в укреплении нравственных начал среди духовенства и сама нуждалась в крепкой узде, которая бы сдерживала её в пределах законности и справедливости”²⁵. Одним з суттєвих недоліків було хабарництво, якого не могла виправдати навіть дуже невелика заробітна платня консисторських службовців. Варлаамом Денисовим вживалися різні заходи для викорінення хабарництва. Він створює у консисторії спеціальні відділи (“стоły”) – судовий, адміністративний, господарчий та ін.²⁶ Раніше всі справи були розподілені таким чином, що духовенство кожного повіту з усіх питань мало звертатися лише до “своего патрона в лице столоначальника” і “считало себя данником его”²⁷. Це лише сприяло розвитку зловживань. Тому означені перетворення мали на меті послабити подібні негативні явища. Стримували зловживання і особисті якості архієпископа, про які вже йшлося вище: суворого архієрея підлеглі дійсно боялися. На думку Лісовського, саме така система управління єпархією була необхідною в той час²⁸.

Завдяки клопотанню Варлаама Денисова перед Св. Синодом до Чернігівської єпархії почали призначати вікаріїв²⁹. Ще 1865 р. було дозволено засновувати вікаріатства там, де в них відчувалася потреба. Похилий вік Варлаама та погіршення стану здоров’я заважали йому займатися вирішенням всіх питань, тому виникла необхідність у призначенні до єпархії вікарного єпископа – помічника правлячого архієрея. За клопотанням Варлаама Денисова 21 серпня 1868 р. до Чернігівської єпархії було призначено вікарія³⁰. Він носив титул єпископа Новгород-Сіверського, мав мешкати у Слеській обителі та бути її настоятелем. Першими вікаріями, яким судилося допомагати Варлааму Денисову в роки його перебування на Чернігівській кафедрі, стали Феофілакт Праведніков (1811–1869) та Серапіон Маєвський (1827–1891): перший з них, на жаль, помер невдовзі після свого призначення³¹, а другий у майбутньому став правлячим чернігівським архієреєм³².

За Варлаама Денисова була остаточно оздоблена церква Чернігівської семінарії³³, відбулося освячення її бічного вівтаря на честь святих Кирила та Мефодія (плани щодо

його влаштування схвалив ще Філарет Гумілевський)³⁴, а також Трьохсвятительського храму в училищі дівчат духовного стану³⁵. В цей час (1867–1869 рр.) система духовно-навчальних закладів Російської імперії зазнає суттєвих перетворень. Звісно, вони не обминули й Чернігівської єпархії. Так, Варлаам Денисов 1869 р. затверджує новий статут згаданого жіночого училища³⁶: за нього цей заклад отримує особливу (враховуючи нестачу коштів) організацію трикласного училища з дворічним курсом³⁷ (при цьому нова програма навчання мала виконуватися належним чином). Цікаво, що свого часу у розвитку жіночого училища відіграв позитивну роль схвальний відгук Варлаама Денисова про успіхи його вихованок: це сприяло швидкому збільшенню бажаючих вступити до тоді ще нового освітнього закладу³⁸. Таким чином, владику продовжив справу Філарета Гумілевського, який, як відомо, доклав чимало зусиль для створення Чернігівського жіночого єпархіального училища.

Не знайшла за Варлаама Денисова свого продовження інша справа, започаткована його попередником: йдеться про створення благодійної емеритальної каси для духовенства. Заснована Гумілевським ще 1864 р. “как дело новое и редкое в то время, она затормозилась”³⁹. Після смерті архієпископа Філарета з боку духовенства почали лунати заяви проти емеритури. Збір коштів проводився з труднощами. Спочатку Варлаам Денисов відкладав створення емеритального капіталу на невизначений термін⁴⁰. Дещо пізніше, коли з’являються наполегливі прохання про повернення внесків, архієрей наказує припинити збір коштів, але вже зібрані гроші “духовенству не возвращать в ожидании решения от Св. Синода на представление покойного Преосвященного об учреждении здесь эмеритуры, или до того времени, когда сделается очевидным, что представление то оставлено Св. Синодом без последствий”⁴¹. Але, зрештою, з жовтня 1867 р. повернення внесків таки починається, і “предприятие рухнуло”⁴². Зауважимо, що згадане “представление” Гумілевського Синоду так і було залишене без відповіді і затвердження, причина чого, можливо, полягала у певних слабких сторонах проекту. Відновлення ж благодійної емеритарної каси, якій судилося зіграти вагому роль у наданні соціальної допомоги, відбулося лише у 1875 р.

Не можна не згадати про значну роль, що її відіграв Варлаам Денисов у запровадженні на Чернігівщині парафіяльного літописання. Ще 1865 р., під час перебування преосвященного в Оренбурзькій єпархії, він робить розпорядження, щоб причти всіх парафіяльних та соборних церков заводили власні літописи та навіть розробляє план їхнього ведення. У відповідній пропозиції оренбурзькій консисторії Варлаам Денисов, наводячи чимало прикладів та аргументів на користь справи, наголошував на значенні таких літописів як історичних джерел. Згідно з розробленим планом літопис повинен був мати загальний вступ, в якому б коротко викладалася історія храму та парафії (зокрема увага мала приділятися чудотворним іконам, цінним старовинним речам, що могли знаходитися в храмі), а також певні статистичні відомості. Власне літопис, який слід було починати з січня того ж 1865 р. мав містити інформацію про особливі події в житті храму, про його причт, парафію та парафіян, про різні природні явища, дива та ін. Наприкінці кожного року ті, хто вели літописи, повинні були робити певні підсумки, використовуючи дані метричних книг тощо. Потенційне історичне джерело необхідно вести простою, зрозумілою мовою, вказувати “одни только факты, а где возможно и прилично, то и причины оных”, але “пишущий не должен присовокуплять к тому собственных размышлений и чувствований по поводу излагаемого им”⁴³.

Цікаво, що Св. Синод, дізнавшись про ініціативу Варлаама Денисова, циркулярним указом від 12 жовтня 1866 р. рекомендував усім єпархіальним архієреям запровадити літописання у довірених їм єпархіях⁴⁴.

Невдовзі після призначення на Чернігівську кафедру (вже 23 березня 1867 р.) Варлаам Денисов пропонує і чернігівській консисторії наказати духовенству з того ж року

вести парафіяльні літописи в усіх міських та сільських храмах⁴⁵. Це мало велике значення для розвитку краєзнавчих студій.

Гідними уваги виглядають і заходи владики з охорони однієї з пам'яток церковної старовини, про що ми знаходимо згадку в життєписі архієрея, створеному його сучасником – істориком о. А. Страдомським. Відвідавши 1867 р. церкву с. Старогородка поблизу Остра, Варлаам Денисов побачив залишки напівзруйнованого кам'яного храму давньоруської доби – т. зв. Юр'євої Божниці (вівтарна частина із зображеннями святих). Згодом архієрей пропонує консисторії наказати місцевому причту й церковному старості закликати мешканців Остра до пожертвувань на зведення огорожі навколо архітектурної пам'ятки, а також у майбутньому вживати заходів для її збереження⁴⁶.

Перебування Варлаама Денисова на Чернігівській архієрейській кафедрі тривало всього кілька років: 1871 р. через погіршення стану здоров'я він залишає управління єпархією та переїжджає до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де подвижницьки проводить решту свого життя. Вже у 1873 р. “Черниговские епархиальные известия” сповістили про смерть колишнього правлячого архієрея: Варлаам Денисов помер 18 січня і був похований у склепі бічного вівтаря Іллінського храму обителі⁴⁷ (сам храм до нашого часу не зберігся).

Огляд діяльності Варлаама Денисова, навіть попри свою поверховість, дає підставу розглядати той невеликий проміжок часу, що його провів архієрей на Чернігівщині, як період важливих змін і звершень. Похилий вік та неміч не завадили наступнику Філарета Гумілевського чимало зробити для вдосконалення церковного життя краю. Його, спрямовані на викорінення різних негараздів дії, ініціативи, адміністраторський хист тощо мали неабияке значення для єпархії особливо в той час – час перетворень загальнодержавного масштабу. Уникаючи ідеалізації діяльності преосвященного Варлаама Денисова, все ж варто зазначити, що в цілому роки його перебування на Чернігівській архієрейській кафедрі стали періодом суттєвих досягнень, безперечно цікавою сторінкою в історії Чернігівщини XIX ст.

¹ Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг Преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия (Далі – ЧЕИ). – 1875. – № 6. – Часть неофиц. – С. 179.

² Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. – Отдел рукописей. – С. 29, 36.

³ Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1905. – Дополнительный том I. – С. 368.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ До Чернігова Варлаам Денисов зміг дістатися лише 26 січня 1867 р. (Див.: ЧЕИ. – 1867. – № 3. – Приложение).

⁷ Преосвященный Филарет, архиепископ Черниговский // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. – Декабрь. – Ч. I. – 1994. – С. 79.

⁸ Лисовский Н. Черниговское епархиальное управление 1866–1871 гг. // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 220. – С. 2–3.

⁹ Там само. – С. 2.

¹⁰ Там само. – С. 3.

¹¹ Там само.

¹² Преосвященный Филарет... – С. 91.

¹³ ЧЕИ. – 1867. – № 8. – С. 268.

¹⁴ Домницкий Рождество-Богородицкий монастырь. – Чернигов, 1895. – С. 51–52; Некролог (Архимандрит Пармен) // ЧЕИ. – 1875. – № 13. – Прибавление. – С. 419–420.

¹⁵ Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.

¹⁶ ЧЕИ. – 1867. – № 5. – С. 125–126.

¹⁷ Там само. – С. 126; Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.

¹⁸ ЧЕИ. – 1867. – № 9. – С. 298.

¹⁹ Архієпископ Павло Подліпський керував Чернігівською єпархією у 1836–1859 рр.

²⁰ Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1893. – Т. 11. – С. 262.

- ²¹ Преосвященный Филарет... – С. 93.
- ²² ЧЕИ. – 1867. – № 5. – С. 127.
- ²³ Там само. – С. 128–129.
- ²⁴ Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.
- ²⁵ Там само. – С. 2.
- ²⁶ Там само. – С. 3.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Стефановский Т., прот. О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем Архиерейском доме // ЧЕИ. – 1893. – № 3. – Прибавление. – С. 93.
- ³⁰ Об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского Викарианств // ЧЕИ. – 1868. – № 18. – С. 711–713; Назначение на Новгородсеверскую Епископскую кафедру // ЧЕИ. – 1868. – № 18. – С. 713–714.
- ³¹ Некролог // ЧЕИ. – 1869. – № 2. – Прибавление. – С. 37–38.
- ³² Русский биографический словарь. – СПб., 1904. – С. 342.
- ³³ Окончательная отделка семинарской церкви и освящение в ней придела во имя св.равноапостольных Мефодия и Кирилла // ЧЕИ. – 1867. – № 23. – Прибавление. – С. 787–790.
- ³⁴ Там само. – С. 788.
- ³⁵ Освящение новоустроенного храма в училище девиц духовного звания в г.Чернигове // ЧЕИ. – 1867. – № 13. – С. 447–448.
- ³⁶ Тупатилов А. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования, читанная на торжественном акте по случаю исполнившегося двадцатипятилетия онаго училища // ЧЕИ. – 1891. – № 9. – Прибавление. – С. 316.
- ³⁷ Винницкая Ф. Речь, сказанная на акте 30-го января 1891 года в епархиальном женском училище // ЧЕИ. – 1891. – № 10. – Прибавление. – С. 346.
- ³⁸ Тупатилов А. Указ. соч. – С. 311–312.
- ³⁹ Сахновский Ф., свящ. Об эмеритуре Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 19. – Прибавление. – С. 410.
- ⁴⁰ ЧЕИ. – 1867. – № 10. – С. 329–330.
- ⁴¹ Пучковский Е., прот. О составлении эмеритальной кассы для духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1875. – № 13. – Прибавление. – С. 389.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ О заведении при церквях Оренбургской епархии приходских летописей // ЧЕИ. – 1867. – № 2. – С. 43.
- ⁴⁴ Предложение его Преосвященства Варлаама Епископа Черниговского Консистории, от 23 марта за № 2303, о заведении по всем церквам епархии приходских летописей // ЧЕИ. – 1867. – № 10. – С. 323–324.
- ⁴⁵ Там само. – С. 324. Означений план ведення літописів був надрукований у епархіальному періодичному виданні ще до приїзду Варлаама Денисова до епархії.
- ⁴⁶ Страдомский А., прот. Архиепископ Варлаам Черниговский // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. – Ноябрь. – 1994 г. – С. 536–537.
- ⁴⁷ ЧЕИ. – 1873. – № 3. Приложение.